

Історія України

УДК: 94(477):341.324(430) «1941/1945»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-031

Повсякденні реалії в умовах нацистської окупації на території України

Г. М. Васильчук

*Запорізький національний університет,
historyhena@gmail.com*

І. М. Спудка

*Запорізький національний технічний університет
rishana@ukr.net*

Ключові слова: окупація, повсякденне життя, виживання, «новий порядок»

У статті розглядаються умови життя та побуту населення України в умовах окупації. Встановлено, що особливістю окупації була її буденність, коли населення, прилаштувавшись до нових умов, вело звичайне життя. Найгострішими проблемами у стратегії виживання пересічного населення виявились задоволення потреб у харчуванні та товарах першої необхідності, а також медична допомога. Налагоджувати повсякденне життя на окупованих територіях німецька влада доручала українським допоміжним адміністраціям, що власними силами намагалися вирішити найбільш складні проблеми. Життя городян у більшості випадків залежало від уміння допоміжної адміністрації налагодити стосунки з окупаційною владою.

Casual Realities in Conditions of Occupation

H. Vasylchuk

Zaporizhzhia National University

I. Spudka

Zaporizhzhya National Technical University

Key words: occupation, everyday existence, survival, “new order”

The article deals with the course of population' life during of Ukrainian occupation period in World War II. The article examines opposite sides of everyday existence and the survival strategy of inhabitants in conditions of “new order”. It is proved that the feature of the occupation had the humdrum nature when the population, having adapted to the new conditions, continued its ordinary life. The most acute problems in the strategy of survival of the average population were the satisfaction of the needs of nutrition and essential goods, as well as medical aid. To establish everyday life on the occupied territories, the German authorities entrusted to the Ukrainian auxiliary administrations which by their own tried to solve the most difficult problems. Among the immediate tasks of the German authorities were the «peace» of the territory, the establishment of strict accounting of the working-age population, the introduction of general labor duty. The occupation authorities were set food prices. It was cost-oriented, but it was to ensure that the prices did not differ much from the pre-war Soviet, to which the population became accustomed. The working inhabitants had the opportunity to maintain their diet at a more or less decent level, and the unemployed were on the brink of survival, trying to satisfy their needs from other sources: markets, specialized trade, catering establishments. The network of medical establishments provided for a distinction between the management of medical institutions. One of them provided medical care to the Wehrmacht, the German Occupation Administration and the Germans.

Another network of health care facilities provided the local population and partly prisoners of war. The invaders considered it as secondary, therefore, it was practically not provided with drugs and equipment. Citizens' lives in most cases depended on the ability of the auxiliary administration to establish relations with the occupation authorities.

Для України, територія якої в роки Другої світової війни тривалий час перебувала під владою німецьких військ та їх союзників, тема нацистської окупації є особливо актуальною. Історія цієї війни в сучасній Україні залишається «гарячою темою», оскільки в її рамках відбуваються прямі зіткнення як радянських політик пам'яті так і спроб нового теоретичного осмислення подій. Спроба реанімації «культу Великої Вітчизняної» зіштовхується з намаганням відтворити й проаналізувати не воєно-стратегічну, а людську історію війни. Завдяки доступу дослідників до закритих раніше архівів, неопублікованих мемуарів тощо відбулося суттєве накопичення знань, які дають можливість сфокусувати увагу фахівців не лише на «великих подіях», а й звернутися до «історії людей».

Незважаючи на величезну кількість праць радянських та українських істориків, дана проблематика продовжує залишатися недостатньо вивченою у вітчизняній історіографії. Післявоєнний процес осмислення, систематизації та опису періоду окупації відбувався в умовах ідеологічного протистояння ворогуючих систем й відповідно формувался за законами тодішнього часу: агітації, пропаганди та контрпропаганди. Тому публікації воєнних та перших повоєнних років мали чітке ідеологічне забарвлення й присвячувалися виключно злочинам «німецько-фашистського режиму» або героїці підпільного та партизанського рухів [1]. У цих працях місцеве населення зображувалося або безособовими пасивними жертвами жорстоких окупантів, або безстрашними радянськими партизанами, або зрадниками-колаборантами. Відсутність інтересу до висвітлення повсякденності, буденного життя звичайної людини пояснювалося законами воєнного часу. Ситуація після закінчення війни не змінилася, а навпаки, розрив між офіційно-парадною версією Великої Вітчизняної війни, сформованою керівництвом, та особистим досвідом безпосередніх очевидців ще більше посилювався. Увага радянських дослідників до життя цивільного населення в період нацистської окупації значно зменшилася, а стандарти висвітлення окупаційного режиму, окреслені під час війни, були канонізовані в академічних дослідженнях [2]. З середини 1970 х рр., з приходом у соціальне життя вже трьох поколінь, які не воювали, уявлення про окупацію все більше підпорядковувалося проголошеним канонам. Де-

мократизація суспільного життя незалежної України, доступність істориків до архівних матеріалів здійснили відчутні зрушення у висвітленні життя населення часів окупації. Одним зі способів відтворення науковцями максимально повної історії окупації є демонстрація людського виміру, її соціальної проекції [3].

Радянсько-німецька війна внесла суттєві корективи до повсякденного життя ще учора мирного суспільства. Найважливішою проблемою у стратегії виживання пересічного населення стає задоволення потреб у харчуванні та товарах першої необхідності. Разом з тим, не меншою проблемою постала й медична допомога.

Протягом перших тижнів війни у магазинах були продукти й особливих черг не спостерігалося, але постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна» та промова Й. Сталіна від 3 липня 1941 р. по радіо, в якій наголошувалося, що не слід «залишати ворогу жодного паровоза, жодного вагона, не залишати супротивнику ні кілограма хліба, ні літра пального», підштовхнула спекулянтів до активних дій [4, с. 27]. Вже 25 червня 1941 р. постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР була утворена Рада з евакуації. Під евакуацію потрапили, в першу чергу, великі промислові об'єкти військового значення, готова продукція, запаси матеріалів та сировини, обладнання, яке не було задіяне у виробничому процесі, члени родин партійної та адміністративної номенклатури, сім'ї працівників народного господарства. З України було вивезено понад півтисячі великих підприємств разом з інженерно-технічним персоналом. Найбільше людей було вивезено з великих міст, де концентрувалися підприємства оборонного значення, зокрема з Києва – 335 тис. осіб, з Донбасу – майже півмільйона. Всього з України виїхало до 3,5 млн. осіб. Також евакуації підлягали наукові, культурно-освітні установи, урядові, партійні та профспілкові органи [5, с. 143-144].

Пріоритет під час евакуації надавався вивезенню матеріальних цінностей, техніки, обладнання, а людина – традиційне явище для радянського часу – залишалася на другому плані. Коли звичайні міські мешканці намагалися потрапити до загальних вагонів (ціна квитків зросла у десять разів: 2 липня 1941 р. квиток на потяг з Києва

до Москви коштував 500 руб., потім тисяча, а вже на вечір 3 липня – 5000 руб.), партійна верхівка змогла вчасно вивезти свої сім'ї та навіть майно, оскільки цей процес розпочався ще за кілька днів до офіційного оголошення евакуації [6, с.7].

Слід відзначити, що при організації евакуаційних заходів досить розповсюдженими явищами були недисциплінованість, недбалість, прояви блягузтва, що призводили до різноманітних зловживань з боку керівництва. Так, про ситуацію на заводах м. Запоріжжя можна судити з пояснення, що надав директор «Дніпроспецсталі» О. Трегубенко в евакуації: «У зв'язку з захопленням німецькими військами 18.08 правого берега Дніпра більшість працівників втекли з заводу і за межі Запоріжжя. Деяка частина була організовано вивезена в м. Сталіно». Але особливо на цьому рівні відзначилися працівники алюмінієвого заводу. Група робітників, очолювана парторгом ЦК ВКП(б) на ДАЗі, виїхала до Новомиколаївського району, звідки відмовлялася повертатися. Дії парторга стали предметом розгляду на рівні райкому КП(б)У. Відзначалося, що провину цього працівника ідеологічного фронту поглиблювало те, що підприємство він залишив, знаючи про арешт директора заводу Ю. Славського й головного інженера І. Пустильника, й в ситуації, коли залишалися не відвантаженими до 300 т готового металу. Дезертирував заступник директора ДАЗу Л. Дашевський. Скориставшись машиною, яка була в його розпорядженні, він поїхав у Сталіно. Окремі керівники не просто залишали виробництво, а й будучи переконаними, що ворог з години на годину ввійде до Запоріжжя, віддавали наказ на знищення обладнання. Так, за розпорядженням директора заводу феросплавів підпалили трансформаторні камери печей «Міге» [7, с.88]. Подібні явища були непоодинокими в масштабах країни.

У великих містах ситуація з постачанням продуктів харчування вже ускладнилася наприкінці липня – на початку серпня. Люди вишукувалися в довжелезні черги, запасалися хлібом та робили заготовку на гірші часи. Ситуація із забезпеченням мешканців міст продуктами харчування ускладнювалася через значні зловживання з боку посадовців, які мали доступ до їх розподілу. Вони розкрадали й перепродували продовольство та матеріальні цінності, як правило, через посередників на базарах за завищеними цінами. У той час, коли офіційно торгівля на міських ринках заборонялася, склалася досить парадоксальна ситуація, коли влада не могла забезпечити міське населення необхідною кількістю продуктів харчування й протидіяла їх вільному продажу. Проблеми були

у всій системі торгівлі продуктами та промисловими товарами. Ситуація також погіршувалася через знищення продовольства відступаючими частинами радянської армії, що спалювали на полях чи топили в річках різні продукти (борошно, ковбасу, цукор, спирт тощо). Доля пересічних людей, які були приречені на голод у майбутньому, не хвилювала ні міських чиновників, ні радянське керівництво. Отже, негативні тенденції в постачанні товарами повсякденного вжитку, що виникли на початку війни, позначилися на тогочасному житті міських мешканців у роки окупації.

Тим часом, відповідно до планів нацистського керівництва, захоплені землі передбачалося перетворити на німецькі колонії, а населення – частково на наймитів або асимілювати, а «расово-неповноцінних» і «ворогів Рейху» – винищити чи депортувати. Окуповані землі мали стати постачальниками продовольства та сировини для Великої Німеччини. На підконтрольній території допускалася первинна переробка корисних копалин та сільськогосподарської продукції. Але провал плану «бліцкригу» вніс суттєві корективи до попередніх планів нацистів. Для налагодження життя на окупованій території німецькій владі та створеними ними українським допоміжним адміністраціям необхідно було вирішити ряд нагальних проблем: стабілізувати ціни на продукти харчування; забезпечити населення робочими місцями; вирішити земельне питання; налагодити житлово-побутові умови та культурно-просвітне життя; підтримувати в належному стані комунікації та громадські об'єкти.

Можливість відтворити «життя при німцях» надають спогади очевидців, які пережили період окупації. Так, киянка І. Хорошунова згадувала: «Зрідка в магазинах з'являються продукти. Горядяни бродять з ранку до вечора порожніми магазинами в пошуках чого-небудь їстівного. Місто доїдає запаси, що залишилися. Нових продуктів не привозять. Чотири предмети радують погляди людей, які заходять до магазинів: цигарки і краби, китайські фісташки і радянське шампанське» [8, 6 августа 1941 р.]. Через місяць, вона написала: «... Продовольче питання в місті ускладнюється. У магазинах немає нічого. Порожні прилавки, і немає навіть продавців. До кінця дня в магазинах на Хрещатику з'являється ковбаса, іноді холодні й сирі котлети. Тоді там смертовбивство. У чергах стоять по 3-4 години і часто йдуть ні з чим... Голоду немає. Але наближення його страшною приморою постає перед нами. Врятувати від нього нас може тільки те, що Київ залишатиметься радянським. Тоді буде і хліб» [8, 7 сентября 1941 р.].

Є. М. Руднєв згадує таке: «Ну а дальше, дальше, как вот жизнь протекала... В общем-то довольно сложно, особенно в отношении продуктов... Потому что, ну где-то до зимы, до начала сорок второго там были какие-то запасы картошки, вот, этих самых, морковки, этих круп, оставшихся еще с довоенных времен. Ну а дальше? Дальше, конечно, становилось все более сложно жить. Именно, с точки зрения добывания продуктов» [9, с.168].

Одним з поширених способів роздобути їжу більшість киян називали «менку», тобто походи до навколишніх сіл, де обмінювали різні промислові товари на продукти харчування, якщо було що міняти. Доволі часто ходили за 60-100 км від міста, оскільки в найближчих селах нічого було обміняти.

Серед першочергових заходів нацистів слід відзначити «замирення» території шляхом поступового знищення всіх, хто становив загрозу для окупаційної влади. Усіх підкорених окупаційна влада прагнула поставити на службу інтересам Рейху. У захоплених містах розпочався процес обліку та реєстрації населення, що сприяло виявленню «небезпечних та неблагонадійних» для нацистського режиму осіб: комуністів, комсомольців, посадовців радянської влади. Пошук їх здійснювався за допомогою заздалегідь складених «Особової книги для СРСР», «Німецької розшукової книги» та інших джерел офіційної та неофіційної інформації. До категорії ворогів режиму потрапили й євреї [6, с. 10].

Переписи дозволяли ідентифікувати особу: її прізвище, національність, місце роботи до війни, джерела існування в нових умовах. Міграційні процеси суворо контролювалися. Домовласники в місті та старости на селі були зобов'язані повідомляти про кожного новоприбулого в поліцію. Пускати на нічліг приїжджих, навіть родичів, без дозволу влади вважалось злочином. Наприклад, згідно з розпорядженням фельдкоменданта м. Запоріжжя «всі новоприбулі, німецькі прибулі громадяни або члени родин, що прибувають до міста, повинні одержати письмовий дозвіл на ночівлю або проживання». При цьому оголошувалось, що «громадяни, які нададуть квартиру якому-небудь цивільному без такого свідоцтва, або тому, хто матиме фальшиве свідоцтво, будуть розстріляні» [10, с.3]. Дорослі зобов'язані були постійно мати з собою посвідчення (так звані «аусвайс»), які в містах видавались паспортними столами міських управ. Регулярно проводилися облави. Діяла комендантська година. Так, у Запоріжжі, наприклад, заборонялося пересуватися вулицями з 20 годин 30 хвилин вечора до 4 години ранку. Вартові мали право стріляти у тих, хто порушував це

розпорядження [11, с. 4].

Інколи, перепис населення доволі часто починався ще до прийняття німецькою владою офіційних рішень. Так, 30 липня 1941 р. голова Острозької районної управи В. Григорович видав наказ щодо обов'язкового перепису населення міста та району, якому підлягали усі особи, старші за 15 років [12, с.187]. Не можна заперечувати й того факту, що проведення реєстрації населення сприяло встановленню кількості мешканців у містах, що у подальшому дозволяло нацистській владі визначитися з певними соціальними намірами (забезпечення мінімуму продовольства, надання медичної допомоги) та з обсягами використання працездатного населення.

Великого значення окупаційна влада надавала раціональному використанню наявної робочої сили, що підтверджувалося наказами нацистського керівництва, які з'явилися із захопленням перших областей України: 5 серпня 1941 р. – запровадження обов'язкової трудової повинності для населення східних областей; 19 грудня 1941 р. трудова повинність, поширилася на всіх осіб віком від 18 до 45 років [13, с. 105]. На місцях створювалися біржі праці, які здійснювали перерозподіл працездатного населення через запровадження трудових карток.

Досить суворим був режим праці на підприємствах: тривалість робочого дня, запроваджена офіційно, становила 11 годин у літній час і 10 годин – в зимовий, але фактично робочий день тривав 12-14 годин. Мешканцям міст часто доводилося працювати у вихідні дні. Відповідно до розпорядження заступника рейхскомісара України від 1 грудня 1941 р. «Про заробітну плату українським робітникам та умови їх праці» встановлювалася диференційована погодинна оплата робітників, яких розділяли на шість розрядів: від 0,75 крб. за одну робочу годину – практикантам (перша група) до 2,50 крб. за робочу годину – майстрам (шоста група). Якщо виходити з 8-годинного робочого дня, то щоденний заробіток коливався від 6 до 20 крб. [14, с. 142]. Існувала й система доплат, зокрема, звичні з радянських часів премії «за високі досягнення у праці», чи виконання складних завдань.

У березні 1942 р. було опубліковано тверді тарифні ставки для погодинників за розрядами з відповідною диференціацією для робітників різних національностей – німців, українців, росіян, поляків і окремо для євреїв. В основу цієї системи було покладено довоєнну радянську тарифну сітку (в карбованцях). У ставках враховувалися вік та сімейне становище. Для осіб вікової групи до 16 років ставка (за годину) становила 5 пфенігів (50

коп.), а для 7-го розряду, погодинно, за наявності двох утриманців, відповідно 37 пфенігів, тобто 3 руб. 70 коп. Зазначалося, що для німця дана розцінка збільшувалася з коефіцієнтом 1,5, для єврея – зменшувалася з коефіцієнтом 0,8 [6, с. 14].

Ціни на продовольство, яке було в розпорядженні торгів, встановлювала окупаційна влада. Вона орієнтувалася на затрати, але слідувала, щоб ціни не дуже відрізнялися від довоєнних радянських, до яких населення звикло. У Кривому Розі 5 вересня 1941 р. польовий комендант майор Реглер видав наказ про встановлення межі найвищих цін на продукти харчування, які не можна було перевищувати. Так, 1 кг свинини 1 ґатунку мав коштувати 16.50 руб.; 1 кг сала – 22-24 руб.; 1 кг пшеничної муки від 1.65 до 4.10 руб.; фрукти – в середньому 2-3 руб. за кілограм [15, с. 91]. Ціни на овочі та фрукти у м. Запоріжжі у 1942 р., в розпал літнього сезону були такими (в розрахунку за 1 кг): картопля – 1,0 руб., буряк – 40 коп., морква – 90 коп., капуста – 1,80 руб., мед – 12 руб., полуниця – 5 руб., виноград – 4,3 руб., помідори – 1,45 руб. [16, арк. 23]. Так само директивно у Кривому Розі німецька влада намагалась регулювати ціни й на інші види продукції, зокрема, розпорядженням від 28 червня 1942 р. встановлювались граничні ціни для виробників взуття: нові биті чоботи подвійно прошиті повинні були коштувати 90 руб.; валянки – 75 руб.; напівчеревики чоловічі подвійно прошиті 80 руб.; а жіночі – 75 руб. [15, с.91].

Отже, працюючі мешканці мали можливість у більш-менш пристойному рівні підтримувати свій раціон, а ті, хто, через різні міркування, не пішов на роботу, або не міг влаштуватися працювати, знаходилися на межі виживання, намагаючись задовольнити свої потреби з інших джерел: базари, «менки», спеціалізована торгівля, заклади громадського харчування.

Особливого значення для виживання міського населення у період окупації набувало громадське харчування, налагодження якого супроводжувалося багатьма труднощами: дефіцитом продуктів, проблемами з отриманням палива для домашнього приготування їжі, великою кількістю дітей-сиріт, залученням до виробництва населення з приміських зон та іншими чинниками. Оскільки окупанти не збиралися налагоджувати діяльність всієї мережі цих установ, провідного значення набували приватні заклади харчування.

У містах відкривалися приватні кафе, паштетні, закусочні, бутербродні з вивісками українською та німецькою мовами. Ціни там були дуже високі. Так, у київських кафе тарілка пісного супу кошту-

вала 19 руб., одне яйце – 8,50 руб., м'ясна котлета – 85 руб., 1 кг хліба – 100 руб. [6, с. 24]. Поряд з цими закладами для городян також діяли їдальні. За наявними архівними даними в м. Запоріжжі у роки окупації функціонували кафе-їдальні. Націнка у цих закладах коливалася від 60 до 75%. Ціни й асортимент страв були приблизно однаковими. Так, до складу меню кафе «Рідна хата» на 18 лютого 1942 р. входили: борщ - 10 руб., суп картопляний - 9 руб., рагу овочева - 11 руб., риба смажена - 20 руб., перець фарширований - 10 руб., рулет рибний - 12 руб., кава - 2 руб., компот - 3 руб. В іншій їдальні пана Карнобацького з 15 грудня 1942 р. до 1 січня 1943 р. було встановлено такі ціни: картопля у соусі - 11 руб., риба смажена - 25 руб., ікра овочева - 10 руб., котлети з картоплі - 11 руб., кава - 3 руб. Для приготування страв в зимовий період (грудень 1942 р. - січень 1943 р.) заклади харчування закупали продукти за такими цінами за 1 кг: картопля - 15 руб., капуста, буряк, морква - по 5 руб., цибуля - від 3 до 6 руб., олія - 300-350 руб., риба - 30-40 руб., масло вершкове - 600 руб., молоко - 25-30 руб., борошно - 100 руб., 1 десяток яєць - 100 руб. [17, арк. 1-19].

Ще однією зі сторін життя пересічних громадян часів окупації є стан здоров'я. Через психологічні навантаження, незадовільні умови проживання, низьку якість та мізерну кількість продуктів харчування значно погіршився стан здоров'я мешканців міст. Постійні перебої з водопостачанням, пошкодження каналізаційної мережі, нагромадження сміття на вулицях міст сприяли ускладненню санітарно-епідемічного їх стану, та, як наслідок, поширенню інфекційних захворювань серед мешканців. З'явилися хвороби, які не були характерні для часів мирного життя.

Відновленням медичних закладів займалися німецька цивільна адміністрація та створені при міських управах відділи охорони здоров'я. Мережа медичних закладів передбачала розмежування управління лікарськими установами. Одна з них забезпечувала медичне обслуговування вермахту, німецької окупаційної адміністрації та німців-громадян. Так, у м. Запоріжжі у 1941-1943 рр. були відкриті три німецькі військові госпіталі, німецька лікарня, була створена своя мережа поліклінік та аптек, які забезпечувалися дефіцитними ліками й медикаментами [7, с. 192].

Інша мережа медичних закладів обслуговування забезпечувала місцеве населення і частково військовополонених. Окупантами вона розглядалась як другорядна, тому мережа лікувальних закладів для населення була значно скорочена і практично не забезпечувалася ліками та обладнанням.

Під час окупації гостро постало питання фінансування медичних закладів. Медичні послуги були платними. Зокрема, у Києві запис до лікаря коштував 5 руб., виконання процедур – від 2 до 200 руб. (в залежності від складності операції); виклик лікаря додому – 25 руб. Найдорожчим задоволенням було стаціонарне лікування: у звичайному медичному закладі слід було заплатити 20 руб. на добу (без харчування), готівка яка вносилася додатково в інститутах медичного профілю – від 2000 руб. (у клініці рентген інституту) до 7228 руб. (у клініці медінституту) [6, с. 34]. У м. Запоріжжі, вартість медичних послуг у 1942 р. була такою: прийом у лікарів, фельдшерів та акушерів, які займалися приватною практикою, вдень коштував для хворого 3 руб., вночі – 6 руб.; виклик до хворого вдень – 6 руб., вночі – 12 руб. Для лікарів-фахівців, стаж роботи яких становив 10 років і більше, удень прийом коштував 5 руб., вночі – 10 руб.; виклик до хворого вдень – 10 руб., вночі – 16 руб. [18, с. 4].

На безкоштовну медичну допомогу могли розраховувати наступні категорії мешканців: хворі на венеричні та інфекційні шкіряні захворювання, оскільки німці дуже боялися їх розповсюдження; ті, хто потребував акушерської та невідкладної допомоги; хворі, які перебували на амбулаторному та стаціонарному лікуванні, у випадку, коли вони не мали змоги платити за лікування, що підтверджувалося відповідними довідками [19, арк. 20-21].

Харчування хворих за енергетичними якостями не перевищувало 1000-1200 калорій на добу. Ти-

пове меню лікарських їдалень того періоду можна розглянути на прикладі 3-ї міської лікарні м. Запоріжжя станом на 1 грудня 1941 р.: на 54 хворих та 18 чергових на сніданок подавався суп перловий з картоплею, хліб; обід – борщ картопляний, картопля та огірок, хліб; на вечерю – манна каша. На приготування даного набору страв виділялося: буряку – 4 шт., крупи манної – 4,150 кг, огірків – 7 кг, картоплі – 40 кг; капусти – 8 кг, масла вершкового – 0,150 г, моркви – 2 кг; солі – 2 кг [20, арк. 156]. Отже, можна стверджувати, що нацистська окупаційна адміністрація своїми цілеспрямованими заходами спричинила різке погіршення здоров'я мешканців, що мало довготривалі наслідки.

Ці та інші складові життя та побуту міського населення періоду окупації, звичайно, не вичерпують всього кола складних проблем, з якими довелося зіштовхнутися пересічним громадянам на окупованій території. Політика окупантів щодо місцевого населення будувалася на знищенні ворогів «нової влади», його тотальному примусі до виснажливої праці. Місцеві мешканці в складних умовах окупації могли розраховувати лише на себе при вирішенні всіх нагальних повсякденних проблем. Повсякденне життя населення міст багато у чому залежало від діяльності міських допоміжних управ, що власними силами намагалися вирішити найбільш складні проблеми. У залежності від їх уміння налагодити стосунки з окупаційною владою у більшості випадків залежало життя городян.

Джерела та література

1. Документы обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Москва : ОГИЗ. 392 с.; Дубина К. 778 трагічних днів Києва. Київ : Укрдержвидав, 1945. 95 с.; Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. Чрезв. Гос. Комис. по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Москва : ОГИЗ, Госполитиздат, 1946. 459 с.
2. Коваль М. В. Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні. Київ : Політвидав України, 1965. 112 с.; Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні 1941–1944. Київ : Наук. думка, 1985. 168 с.; Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. 208 с.
3. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків, 2004. 368 с.; Шайкан В.О. Коллабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг : Мінерал, 2005. 466 с.; Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 455 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / В. А. Смолій та ін. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України», 2011. Кн. 2. 943 с.; Щоденник Аркадія Любченка / Ред. Ю. Луцький. Львів–Нью-Йорк, 1999. 383 с.
4. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: в 3 т. Т.1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.) / сост. : Г. Григорович, К. Архипенко, П. Тронько [и др.]. Киев: Наукова думка, 1984. 518 с.
5. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939-1945. / Керівник тому В. І. Кучер. Київ : Генеза, 2003. 584 с.

6. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / В. А. Смолій (голова колегії) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України», 2011. Кн. 2. С. 7-44.
7. Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945 / Ф. Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя : Просвіта, 2013. 416 с.
8. Хорошунова И. Киевские записки 1941-1943 [Електронний ресурс] URL: <https://horshunova.dreamwidth.org/?skip=160> (дата звернення: 10.09.2017)
9. Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів. Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. 2008. Вип. 11. С. 166-175.
10. Нове Запоріжжя. – 1942. – 15 квітня.
11. Нове Запоріжжя. – 1942. – 31 травня.
12. Іванов С.С. Регламентация життя населення Волині в роки німецької окупації. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXXVIII. Запоріжжя, 2014. С. 185-190.
13. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. Киев : Наук. думка, 1985. 168 с.
14. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. 488 с.
15. Кривий Ріг: лихоліття 1941-1945 рр. / В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич, Ю. Ю. Фасольняк. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015. 515 с.
16. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). Ф. Р-1435. Оп. 1с. Спр. 111.
17. ДАЗО. Ф.Р-1435. Оп.1. Спр.18.
18. Нове Запоріжжя. – 1942. – 19 січня.
19. Державний архів Київської області. Ф. 2412. Оп.2. Спр.170.
20. ДАЗО. Ф.Р-1433. Оп.1. Спр.646.